

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА
СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТ МАДАНИЯТ ВА
СПОРТ ИШЛАРИ БОШҚАРМАСИ

ТЕРМИЗ АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ

И.Т. БОТИРОВ

**ЭСКИ ТЕРМИЗ
ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА
(XIX - XX АСР БОШЛАРИ)**



Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
Тошкент – 2010

УДК 94 (575.1)

ББК 63.4 (5Ў)

Б88

Рисолада Эски Термизда олиб борилган археологик тадқиқотларнинг XIX – XX аср бошлари рус ва европа тарихий манбаларида ёритилиши масаласи ўрганилган. Эски Термиз қачон, ким томонидан илк бор замонавий илмий талаблар асосида ўрганила бошлаганлиги, ушбу ҳудудда жойлашган ноёб тарихий ҳамда археологик ёдгорликларни қайд этиш ва дастлабки тадқиқот ишларини олиб боришдан кўзланган асосий мақсад сингари масалаларга эътибор қаратилган.

Рисола манбашунос-тарихчилар, олий таълим муассасаларининг тарих йўналиши бўйича таълим олаётган талабалари ҳамда юртимиз ўтмишига қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УДК 94 (575.1)

ББК 63.4 (5Ў) + 63.3 (5Ў - 2 Термиз)

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари номзоди Ж.Мирзаев

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор С.Н.Турсунов

тарих фанлари номзоди, доцент Т.Ж.Аннаев

ISBN 978-9943-19-058-0

**Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2010 йил.**

КИРИШ

Эски Термиз археологик тадқиқотларининг тарихий манбаларда ёритилиши ниҳоятда қизиқарли ва долзарб илмий муаммо бўлиб, унинг ҳар бир йўналиши алоҳида тадқиқот мавзусидир. Бу, аввало, Эски Термизнинг қачон, ким томонидан, қанчалик даражада археологик жиҳатдан ўрганилганлиги ва унинг илмий натижаси бўлса, иккинчи томондан, жаҳондаги энг қадимги шаҳарлардан бири ҳисобланган Термиз шаҳри аҳолиси босиб ўтган тарихий йўлни илмий жиҳатдан англаш ва ушбу жараёнда мавжуд қадимий ёзма манбалардан тортиб комплекс илмий тадқиқотларга қадар бўлган асарларни танқидий кўз билан таҳлил этишдан иборат. Шунингдек, ушбу муаммо XIX аср бошларидан эътиборан Эски Термиз ҳудудида жойлашган ноёб тарихий ва археологик ёдгорликларни қайд этиш ҳамда дастлабки тадқиқот ишларини олиб боришдан тортиб, уларнинг архитектура услуби, қурилиш техникаси, хронологик композициясига қадар бўлган муаммоларни ўз ичига олади¹.

Эски Термиз тарихи билан боғлиқ юқорида санаб ўтилган муаммолар яхлит ҳолда манбашунослик тарихига оид йирик бир илмий мавзуни ташкил этадики, бу мавзу нафақат мамлакагимиз ва Марказий Осиё халқлари тарихида, балки бутун Шарқ халқлари тарихида ҳам муҳим ўринга эга.

Тадқиқот учун танланган мавзунинг барча қирраларини ёритиш имконияти бўлмаса-да, у билан боғлиқ асосий манбаларни таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

¹Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982. С. 152.



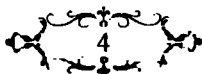
ЭСКИ ТЕРМИЗ ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА (XIX – XX АСР БОШЛАРИ)

Ғарб адабиётида Эски Термиз билан боглик маълумотлар XVIII асрдан бошлаб учрайди. Ўша давр маълумотлари, асосан, Ғарбий Европада тузилган географик хариталарда Термиз номли шаҳарнинг жойлашув ўрни кўрсатилганлиги билан характерланади.

Ғарб адабиётида Эски Термиз ҳақидаги дастлабки маълумотлар франгуз шарқшуноси Ж.Дегиннинг Марказий Осиё тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи XVIII асрда чоп этилган китобида учрайди. Шуниси қизиқки, XVIII-XIX аср Ғарб адабиётида Эски Термиз шаҳри Ғулғула номи билан машҳур бўлган ва бу ҳақда қизиқарли маълумотларни европалик тарихчи, географ ва саёҳатчилардан Г.Мейендорф, В.Г.Тизенгаузен, Г.Юль, Н.А.Маев, Д.Н.Логофет, И.В.Мушкетов, А.А.Быков, И.Л.Яварский, Н.А.Сорокин, Н.Каразин, Н.Зубов, Г.Бонвало ва бошқалар ёзиб қолдиришган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, XIX асрнинг 80-йилларида келиб Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати туфайли Ўрта Осиё ва Афғонистон ҳудудида рус ҳукмронлигини ўрнатиб учун Россия-Англия ўзаро кураши ниҳоятда кучайиб кетди. Натигада Ўрта Осиёнинг Амударё орқали Афғонистон бўйлаб ўтган чегара ҳудудларида рус ва инглиз ҳарбий зобитлари, ҳарбий сураткаш ва саёҳатчилар тез-тез пайдо бўла бошладилар. Айниқса, 1820 йилда Бухородаги рус элчихонаси котиби Г.Мейендорфнинг Бухородан Эски Термизга уюштирган саёҳатидан сўнг «1820 йилда Оренбургдан Бухорога саёҳат» номли китоби 1826 йилда Парижда босилиб чиқди. Г.Мейендорф Эски Термиз қолдиқларини тасвирлаб туриб: «Бу шаҳар Амударёнинг ўнг қирғоғида (чап қирғоқнинг карама-қаршисида) жойлашган бўлиб, у ерда тош ва шагалтош, пахсадан қилинган уйларнинг харобаларидан бошқа нарса кўринмайди»¹. – деб ёзади.

¹Meyendorff G. Voyage d'Orenburg a Bouckara fait en 1820. Paris, 1826.



Г.Мейендорф маълумотларидан шу нарса аён бўладики, бу даврда Эски Термиз ҳали археологик тадқиқотларга жалб этилмаган бўлиб, фақат ҳудудни кузатув орқали ўрганиш ҳолати ҳукмронлик қилар эди.

1835 йилда Санкт-Петербургда нашр этилган тилшунослик энциклопедиясининг «Оксус» номли мақоласида Эски Термиз ҳақида маълумотлар келтирилади: «Кўлобдан бошланиб, Турон пасттекислиги қисмида Ҳисор водийси ястаниб ётади ва Балхни Ўқуздан ажратиб турган Қундузсой ва Хулутсой водийларининг карамакаршисида Балхнинг деярли бир хил меридианида Эски Термиз харобалари жойлашган»².

1849 йилда Москвада нашр этилган Александр Борнснинг «Бухорога саёҳат» номли китобида Эски Термиз номигина эслатиб ўтилади, холос³.

Ғарб адабиёти вакилларида бири инглиз географи Генри Юль Эски Термиз харобалари ҳақида тўлиқроқ маълумот беришга ҳаракат қилган. Унинг 1873 йилда чоп этилган «Вуд саёҳати» номли китоби сўзбошисида «Окс дарёси бўйида жойлашган ва Чингизхон томонидан вайрон этилган Термиз жуда қадимий ва машҳур шаҳарлардан бири бўлиб ҳисобланади.

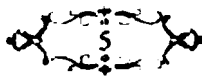
Эски Термиз Чингизхон ҳужумидан бир аср ўтгандан сўнг дарёдан тахминан икки мил узокликда ўзининг аввалги даражасига эришади ва бу ҳолатни 1334 йилда Термизга ташриф буюрган ибн Батута ҳам қайд этади»⁴, – дейди.

1805 йилда Россия томонидан Бухоро амирлигининг жанубий ҳудудларини ҳарбий-сиёсий ўрганиш мақсадида Н.А.Маев бошчилигида топограф Вишневский, гаржимон Казбеков, сураткаш Кривцов; табиатшунос Ф.Ф.Шварц, Казаков ва Вейнберглардан иборат махсус экспедиция тузилади. Н.А.Маев Сурхон воҳасига ташриф буюрган бўлса-да, Эски Термиз ва Термиз шаҳрини келиб кўрмаган. Шу сабабли унинг Термиз ҳақидаги маълумотлари маҳаллий аҳолидан сўраб-суриштириш орқали тўпланган маълумотлардан иборат бўлиб қолган.

²Энциклопедический лексикон. Т. 21. Спб., 1835. С. 154.

³Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч. 3. М., 1849. С. 225.

⁴Генри Юль. Очерк географии и истории верховьев Амударьи. Перев. с англ. О.А.Федченко. Спб., 1873. С. 18.



Аммо Н.А.Маевнинг воҳа табиати, тарихи, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари ҳақида ўзи бўлган ҳудудларда кўриб ёзганлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

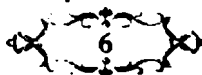
1878 йилнинг 7 декабрида Тошкентдан Кобулга кетаётган Россиянинг 1878-1879 йиллардаги Афғонистондаги вакили И.Л.Яварский Эски Термиз харобаларини кўриб, қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдиради. Унинг ёзишича, «...Паттакесар кечувидан 5-6 вёрст (1 вёрст 1,06 км – И.Б.) узоқликда Эски Термиз харобалари ястаниб ётади. Жуда катта ҳудуддаги ер пишган гиштларнинг синик бўлақлари билан қопланган. Бир жойда баландлиги 5-7 сажин (1 сажин 2,134 м – И.Б.) келадиган пишган гиштдан қурилган минора турибди.

Минора айланаси бўйлаб пишган гиштлардан фойдаланиб куйфий услубида ёзилган ёзувлар бор. Миноранинг юқори қисми хароб бўлган, ундан нарироқда эса гиштдан қилинган жуда кўп биноларнинг харобалари бор. Кўпгина гишт синиклари устида қошинли қоплама бор. Ушбу харобалар жойи Ҳайбар деб аталади»⁵. И.Л.Яварскийнинг ушбу маълумотлари Эски Термиз харобалари ҳақида бир қадар фикр юритишга имкон беради.

Энг аввало, 1071-1072 йилларда қорахонийлар даврида қурилган (баъзи манбаларда 1081-1082 йилларда қурилган деб кўрсатилган) Термиз минорасининг баландлиги И.Л.Яварский тахмин қилганидек, 10-12 метр эмас, балки анча баланд бўлганлигини фараз қилиш мумкин⁶. Негадир И.Л.Яварский 1900 йилда Н.Кастальский томонидан суратга олинган Термиз минораси ёнидаги масжид биноси ҳақида лом-мим демаган (ҳозирги кунда ушбу масжид сурати Термиз Археология музейи фондларида сақланмоқда). Бизнинг фикримизча, суратга олинган минора ёнида кичикроқ масжид биноси бўлган. Чунки шундоққина минора ёнида аҳоли тураржойи бўлиши эҳтимолдан узоқ бўлиб, миноралар асосан азон айтиш учун мўлжалланган иншоот ҳисобланган. 1879 йил август ойи бошларида Эски Термиз харобаларини ўрганиш мақсадида Самарқанддан илмий экспедиция йўлга чиқади. Унинг таркибида таниқли олимлардан геолог И.В.Мушкетов,

⁵Яварский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 гг. (Из дневника члена посольства). Т. II. Спб., 1883. С. 57.

⁶Жалолоддин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент: Шарқ, 2001. 39-бет.



Ботаник Н.А.Сорокин, муҳандис Н.Л.Ляпунов, таржимон Ф.Н.Жуков ва ёзувчи-рассом Н.Н.Карамзинлар бор эди.

Эски Термиздаги тарихий ёдгорликларнинг расмлари Н.Н.Карамзин томонидан унчалик аниқ чизилмаганлиги туфайли, улар катта илмий аҳамиятга эга эмас. Муҳандис Н.Л.Ляпунов ал-Ҳаким ат-Термизий қабридаги ёзувларнинг нусхаларини суратга тушириб олган бўлса-да, унинг вафотидан сўнг ушбу расмлар йўқолиб кетган. Илмий экспедиция аъзолари муҳим бир маълумотни аниқлаш мақсадида, маҳаллий аҳоли ўртасида суриштирув ишларини олиб борганлар. Бу маълумот Эски Термиздаги қалъадан дарёнинг қарама-қарши томонига қараб қурилган доимий кўприк ҳақида эди. Маҳаллий аҳолининг гувоҳлик беришича, дарёнинг сувни пасайиб кетган пайларда кўприкнинг мустаҳкам устунлари кўриниб турган.

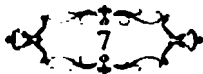
Ушбу маълумотларни аниқлаш мақсадида экспедиция аъзолари елканли қайиқлар ва ёғочдан ясалган сузувчи дасталар ёрдамда дарёга тушиб ҳарчанд уринмасинлар, кўприк қолдиқларини топа олмаганлар. Шуни айтиш керакки, кўприк ҳақидаги миш-мишлар ёки маҳаллий аҳоли ҳикоялари замирида қандайдир тарихий ҳақиқат бордек.

Эски Термиз харобалари ҳақидаги муҳим маълумотларни И.В.Мушкетов келтиради. Унинг ёзишича, Миа (Жарқўрғон минораси ёнидаги) деган жойдан Сурхон воҳаси мутлақо сувсиз саҳрога айланади, шамол билан кўтарилган кум барханлари эса ўсимлик дунёсига катта зарар келтиради ва Эски Термизга қадар етиб келиб, унинг устига ёғилади. Бу ўринда И.В.Мушкетов, сўзсиз, «афғон шамоли» ҳақида ёзаётгани аниқ.

И.В.Мушкетовнинг Эски Термиз қалъаси ҳақидаги маълумотларига кўра, шаҳар қалъаси харобалари бошқа харобаларга нисбатан яхши сақланган. Қалъанинг эни 6600 кв.м. (66 ар) келадиган зали чуқур хандақ билан ҳамда узунлиги 428 метр (200 сажин) келадиган йўлак ва узунлиги 210 метр (100 сажин) келадиган тор йўлак билан ўралган.

Рус ҳарбий муҳандиси А.Г.Ананьев эса Эски Термиз қалъасининг узунлигини 525 метр (250 сажин), энини 252 метр (128 сажин) ва баландлигини 6,3 метрдан 10,5 метргача (3-5 сажин) деб кўрсатади⁷.

⁷Ананьев А.Г. Орошение Шерабадской долины водами реки Сурхана. Ташкент, 1911. С.18



Шунингдек, А.Г.Ананьев қалъадан шимол томонда 100 метр (50 сажин) узоқликда жойлашган ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси ҳамда қалъадан шарқ томонда 2 км узоқликда (2 вёрст) жойлашган Хўжа Варрух минораси (озгина қийшайган) ва унинг ёнидаги қудуқ ҳамда қалъадан шимолда жойлашган Чингизтепа ёдгорлиги ҳақида маълумот беради.

Амударёдан шарқий томонда 5 км (5 вёрст) узоқликда жойлашган Султон Саодат, Афғонмозор, Кокилдорота ва Қирққиз тарихий обидалари ҳақида маълумотлар беради.

И.В.Мушкетов эътирофича, қалъанинг дарё томонида унга чиқадиган йўлақлар пишган гиштдан қурилган. Дарёга қалъанинг ер ости йўлақлари орқали чиқилган. Аммо ушбу йўлақлар вақт ўтиши билан тупроқлар билан тўлиб қолган. И.В.Мушкетов қалъа харобаларида дастлабки илмий кузатув ўтказиб, темир ва мисдан тайёрланган турли хил буюмларнинг қолдиқлари, шиша буюмлар, нақшинкор сопол буюмлар синиқлари ва тангалар (асосан грек тангалари)ни топганлигини қайд этади. Айниқса, унинг қурбақа шаклидаги ок нефритдан тайёрланган муҳр бўлагини топиб олганлиги диққатга сазовордир. Аммо И.В.Мушкетов ушбу топилмаларнинг кейинги тақдири ҳақида ҳеч нарса демаган. Шунингдек, у қалъани Мадинат ул-Рижол, Термиз, Зунубод номлари билан аталганини қайд этади⁸.

1881 йилнинг апрель ойида Бухородан афғон амири Шералихон ҳузурига кетаётган К.Е.Эйфанов, француз сайёҳи Г.Бонвало ва расом Канюлар Эски Термиз харобаларини кўздан кечирадилар ва мақбаранинг чап томонидаги ал-Ҳаким ат-Термизий қабри ёнида кўплаб таниқли кишиларнинг қабрлари борлигини аниқлашга муваффақ бўладилар. Г.Бонвало томонидан ёзиб қолдирилган маълумотлар 2006-2007 йилларда мақбаранинг атрофида ўтказилган археологик қазув ишлари жараёнида тасдиқланди. Шунингдек, Г.Бонвало Шеробод йўли устида жойлашган минорага алоҳида эътибор қаратиб, унинг ёнида мадраса харобалари, карвонсарой, ҳаммомлар ва бадаллат кишилар хонадонлари жойлашганлигини қайд этади.

⁸Мушкетов И.В. Туркестан. Геологическое и топографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 по 1880 г. Спб., 1876. С 577.



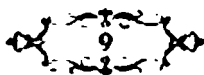
Шуниси кизикки, Г.Бонвало келтирган маълумотларни 2007 йилнинг баҳорида Эски Термиз ёнидан кесиб ўтувчи Термиз-Шеробод трассасининг ўнг томонида жойлашган пахта даласидан топилган тахминан IX асрга мансуб қудук тасдиқлади. Қудук топилган жой Эски Термизнинг ўрта аср работи ҳудуди ҳисобланади. Катта ўзбек ғрактидан 35 метр шарқда жойлашган қудук ҳаммомдан чиққан оқова сувларни ер остига сингдириш учун махсус қурилган. Ҳаммомлар чиқиндилари ташқаридаги қудуқларга окизилган. Ушбу қудук аввал айлана шаклида 5-6 метр чуқурликда қазилиб, тагига 2 қатор ўртача катталиқдаги тош ётқизилган, сўнгра квадрат шаклидаги гишиқ гиштдан паст қисми кенгрок, юқори қисми торрок қилиб терилган.

Гиштарнинг катталиги 24x24x3,5 см ва 25x25x4 см.ни ташкил этади. Қудуқ оғзидан 1,40 м масофада шарқий тарафда 15 см диаметрли сопол қувур ётқизилган. Қувур қудуққа қараб нишаб қилиб ётқизилган. Қудуқнинг ғарбий тарафидаги тўғри тўртбурчак шаклидаги тарновнинг эни 26 см, тарнов йўлининг баландлиги эса 6 см. Қудуқнинг сакланган чуқурлиги 2,70 метр, умумий чуқурлиги тахминан 5-6 метрни ташкил этади.

Г.Бонвало маълумотларидан Эски Термиз ҳудудида ички айлана зинага эга 2 та минора бўлганлигини ҳам билиб олиш мумкин. Аммо 1900 йилда Н.Кастальский томонидан суратга туширилган фақат битта минорани биламиз. Демак, Г.Бонвалонинг Эски Термизга 1881 йилдаги тасрифидан 20 йил ўтгач, иккинчи минора ё қулаб тушган ёки бўлиб ташланган. Балки бунда Г.Бонвало Звёмала минорасини назарда тутган бўлиши ҳам мумкин.

Шунингдек, Г.Бонвало Султон Саодат ба Қирққиз ғарихий обидаларига ҳам қисқача тўхталиб, уларнинг ёнидаги масжид хақида маълумот бериб ўтади. Г.Бонвало масжидни Қарши ва Бухородаги масжидлар билан бир хил усулда қурилган деб ҳисоблайди. Афтидан, бунда у Султон Саодат ёнидаги масжидни назарда тутган бўлса керак.

1887 йилнинг ноябрь ойида Г.Бонвало Эски Термиз ҳудудига иккинчи маротаба қайтиб келади ва ўзининг дастлабки кичик археологик тадқиқотларини ўтказди. Сўнгра, тадқиқотларини Чўчкагузарда давом эттиради. Аммо тадқиқот натижалари бирор жойда эълон этилмаганлиги сабабли улар хақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.



1890 йилда Археология комиссиясининг топшириғига кўра шарқшунос Е.Ф.Кальнинг Амударё қирғоклари бўйлаб илмий сафарлари бошланади. Унинг йўналиши дастлаб дарёнинг чап қирғоғидаги Карки шаҳридан то афғон ҳудудидаги Давқалъагача. сўнгра эса Каркининг ўнг томонидан бошлаб то Сурхоннинг Амударёга қуйилиш жойигача қилиб белгиланган эди. Е.Ф.Каль томонидан Эски Термизда бирмунча жиддий археологик тадқиқотлар ўтказилиб, анча қизикарли маълумотлар қўлга киритилган. У ал-Ҳаким ат-Термизий қабртошининг ўлчов ишларини амалга оширади. Қабристондаги ёзувларни қисман ўқиб, суратга олади. Маҳаллий аҳолидан 150 га яқин Юнон-Бактрия, Скиф, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари ва Эронда зарб этилган мис тангаларни сотиб олади⁹.

1891 йилда Е.Ф.Каль Амударёнинг Бухоро амирлиғига қарашли қирғоқларига иккинчи маротаба қайтади. Аммо безгак касаллиғига чалиниб, Карки шаҳрида вафот этади. Шуниси ачинарлики, у тўплаган буюмларнинг фақат бир қисмигина давлат Эрмитажига топширилган. Қолган қисми ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Эски Термизда ўтказилган археологик тадқиқотлар ҳақидаги маълумотлар, аниқроғи, «Кальнинг кундалик дафтари» кўлёмасининг 25 та фотонегативи ҳозирги кунда Термиз Археология музейи архивида сақланиб келмоқда.

Унинг кўлёмаларидан қизик маълумотларни олиш мумкин. Жумладан, фотонегативлар орасида Е.Ф.Каль томонидан 1890 йилда Эрмитажга топширилган археологик топилмаларнинг рўйхати келтирилган. Рўйхатда буюмлар 5-рақамдан бошланади ва 21-рақамда тугайди. Улар қуйидагилардан иборат:

5. Одам бош суяклари бўлаклари.
6. Идиш бўлаклари, тош бўлақлар, 3 та мис танга.
7. (Ўқишнинг иложи бўлмади - И.Б.).
8. Турли хил рангдаги 8 та мунчоқ донаси.
9. Шиша идиш бўлаклари.
10. Учи синган темир пичок.
11. Темирдан ясалган ўткир учли найзалар.
12. 50 дона шиша, тош ва бошка бўлақлар.

⁹Маев Н. Е.Ф. Каль (некролог) // Туркестанские ведомости. 1891. № 39.

13. Айлана шаклидаги идиш, вазанинг юкори булаг и ва нақшланган 1 га ваза бўлаклари.

14. 4 га чирокдон. 1 гаси бутун ҳолатда.

15. 4 га гурли хил катталиқдаги (синиқ) вазалар.

16. 2 га бутун ваза.

17. 2 га балдоқли синиқ вазалар.

18. 1 га идиш.

19. 1 га бутун қопқоқ.

21. Ярми куйган мис идиш.

21. Мисдан ясалган найза учи.

Е.Ф.Каль Эски Термиз худудидаги девор билан ўраб олинган жойларда археологик казув ишларини ўтказётганида 8 аршин чуқурликдан (1 аршин 0,71 м - *И.Б.*) қўп миқдорда сопол идишлар, шиша синиқлари ва пишган ғишт бўлақларини топиб олади. Умуман олганда, Е.Ф.Кальнинг кундалиқлари орқали Эски Термиз ҳақида анча батафсил маълумотларни билиб олиш мумкин.

1894-1895 йилларга келиб рус империяси ҳукумати Бухоронинг Афғонистон бўйлаб чегарасидаги худудларда ўз мавқеини кучайтириш чораларини излай бошлайди. Худди шу мақсадда 1895 йилда рус империяси ҳукуматининг ташаббуси билан Афғон-Бухоро чегарасида рус ҳарбийларининг Амударё чегара бригадаси ташкил этилиб, унинг штаби Паттакесар кишлоғига жойлаштирилади. Худди шу жойда чегара божхонаси ҳам ташкил этилади. 1891 йилда туғилган термизлик маҳаллий оқсоқоллардан бири (шаҳарнинг 8 март кўчаси 67-уйда ясаган) Камол Бердиевнинг ҳикоя қилишича, Термизнинг Паттакесар кишлоғига руслардан биринчи бўлиб 11 кишидан иборат божхона ходимлари шаҳардаги Хелмурод оқсоқол бекча исми кишининг уйига келиб жойлашишган. Улар Бухоро амирининг сарбозлари ва амалдорлари ҳамроҳлигида келишган¹⁰.

Худди шунингдек, 1885 йилда Саратов губерниясида туғилган ва 1907 йилда Термизга ҳарбий хизматга келган Григорий Васильевич Исаевнинг берган кўрсатмаларига кўра, ҳақиқатан ҳам Термизнинг Паттакесар кишлоғида Петербургдаги алоҳида корпуснинг 7 округидан 31-Амударё ҳарбий бригадаси ташкил этилиб, Паттакесарга юборилган. Бу ерда ҳарбий бригаданинг штаби жойлашган бўлиб, у 4 та

Парфёнов Г.В. История исследования Старого Термеза (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области). Ташкент, 1941. С. 2.



отрядга бўлинган. 1-отряд шаҳарда зобитлар пости деб аталган. 2-отряд Айритомда, 3-отряд Шўроб кишлоғида, 4-отряд эса Маймунтўқай кишлоғида жойлашган. Ҳар бир отрядда 10-12 кишидан иборат солдатлар бўлган¹¹.

Эски Термиз худудининг Амударё этаклари билан туташ камишзорларидан бири – Маймунтўқай билан боғлиқ маълумотлар археология ихлосмандларининг Туркистон тўғараги архиви хужжатларида сақланиб қолган. Ҳозирги кунда ушбу хужжатлар Ўзбекистон Республикаси Давлат архивида сақланади.

Хужжатлардан бири Бухоро амири томонидан Туркистон генерал-губернатори генерал-лейтенант барон Александр Борисович Вревский номига ёзилган хатдир. Ушбу хатда Маймунтўқайда кўй боқиб юрган 2 та чўпон бола 3 та ликопча (тарелка), 2 та тоғора. 1 ликопча (блюдечко), 1 та кичкина идиш (чашка), 1 та тагдонсиз товоқ (посуда) топиб олишганини ва дарҳол Шеробод бекига хабар қилишганини, у эса ушбу буюмларни Бухоро амирига етказганини хабар қилади. Хатнинг охирида 1314 хижрий зулҳижжа ойи қайд қилиниб, аниқ куни кўрсатилмаган¹².

Рус империяси ҳукумати Термизнинг стратегик жойлашувини эътиборга олиб, рус кўшинларининг мустаҳкам ўрнашиб олиши учун барча чораларни кўра бошлайди. Жумладан, 1896 йилнинг баҳорида Самарканд-Термиз ҳарбий алоқа почта йўли (военно-почтовый тракт) очилади. Ҳарбий казарма қуриш учун 43 гектар ер сотиб олинади. Бу борада Термиз тарихини манбалар орқали анча чуқур ўрганган иктидорли ёш тарихчи Жалолиддин Мирзо анча батафсил маълумотлар беради.

1897 йил 29 июлда Бухоро амири Абдулахадхоннинг буйруғи ва белгиланган нарх асосида Саловат хўжалари номидан Саййид Амирхўжа амлоқдор Саййид Алихўжа 153,5 таноб, тахминан 43 гектар ерни 23025 тангага русларга сотишади¹³. Рус империяси ҳукумати ўша йилнинг ўзидаёқ сотиб олинган ерда ҳарбий казарма қуришга киришади. Аммо сотиб олинган ер майдони, табиийки, рус империяси

¹¹Ўша асар. 10-бет.

¹²Ўша жойда.

¹³Жалолиддин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент: Шарқ, 2001. 83-бет.



хукуматининг ҳарбий мақсадларини амалга оширишга қаратилган талабларини мутлақо қониктирмас эди. Шу сабабли империя ҳукумати 1900 йил 27 январда Бухоро амирлиги билан янги шарғнома тузди. Рус империяси сиқуви остида амирлик шимолда Қорақум чўли, шимоли-шарқда Сурхондарё, жануби-ғарбда Амударё билан чегараланган ва умумий майдони 10,514 десятинадан иборат (1 десятина - 1 га) бўлган ерларнинг ҳаммасидан бепул фойдаланиш тўғрисидаги актни имзолайди. Империя ҳукумати Бухоро амири Абдулахадхоннинг бу сахийлиги эвазига унга «Рус генерали» унвонини беради.

Текинга қўлга киритилган ер майдонларидан империя ҳукумати ўзининг ҳарбий ва бошқа мақсадлари учун фойдаланиш режасини тузиб, уни амалга ошира бошлайди. Масалан, мудофаа истехкомлари учун 224,4 десятина, ҳарбий қалъа қурилиши учун 401,08 десяти-на, ҳарбий лагерь учун 50 десятина, ҳарбий машқлар майдони учун 34,4 десятина, томорқа учун 19,59 десяти-на, Паттакесарда руслар кўргончаси учун 70,14 десятина, янги шаҳар қуриш лойиҳаси учун 52,63 десятина, Амударё бўйи гўкайзорларида чорва боқиладиган яйлов учун 302,84 десятина ер ажратилади¹⁴.

Яна асосий мавзуга қайтамыз. 1896 йилда Термизга археология ихлосмандларининг Туркистон тўғараги фахрий раиси Туркистон генерал-губернатори А.Б.Вревский келади. У Эски Термиз харобала-рида бўлиб, у ерда бир қанча тангалар, 3 та лойдан ва 1 та бронзадан ишланган эчки ҳайкалларини олиб кетади ва уларни тўғарак музейига топширади¹⁵.

1896 йил охирида А.Б.Вревскийнинг илтимосига кўра, Бухоро ами-ри Саййид Абдулахадхон номидан барча бекликларга хат юборилиб, амирлик ҳудудидеги тарихий ёдгорликларга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, уларни муҳофазат этиш ва топилган тарихий бу-юмларни, нодир осори-ятиқаларни асраб-авайлаб археология ихлос-

¹⁴Парфёнов Г.В. История исследования Старого Термеза (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области). Дело № 169. С. 45.

¹⁵Остроумов Н.П., Аничков И.В. Описание археологической и нумизматической коллекций, принадлежащих Ташкентскому музею и Туркестанскому археологическому кружку. Ташкент, 1900. С. 25.

мандлари Туркистон тўғарагига ўтказиш учун шахсан Бухоро амирига топшириш шарт эканлиги айтилади. Хат 1314 ҳижрий зулҳижжа ойида битилган бўлиб, аниқ куни кўрсатилмаган. Хатнинг орқасига амирнинг тамгаси босилган эди¹⁶.

1897 йилда археология ихлосмандлари Туркистон тўғарагининг ҳақиқий аъзоси И.И.Гейер Термиз харобаларида бўлиб, минора, ал-Ҳаким ат-Термизий макбараси ва ундаги қабртошни суратга олиб, 3 га суратни тўғарак архивига топширди¹⁷.

Шунингдек, 1894-1899 йилларда Термизда архитектура ва тарихий обидаларнинг расмини чизишда анча-мунча танилган капитан Б.Н.Литвинов Сурхон-Шеробод воҳасидаги, шу жумладан, Эски Термиздаги тарихий обидаларнинг расмини чизиш билан бирга, улар ҳақида кискача маълумотларни ҳам қолдирган¹⁸.

У Эски Термиз харобаларига анча батафсил тўхталиб, айниқса, Эски Термиз қалъаси ҳақида бирмунча муҳим маълумотларни қайд этади. Масалан, у қалъанинг ташқи деворларидан ташқари ички мудофаа деворларининг харобалари ҳам борлигини, ҳаттоки, баъзи бир девор қолдиқларида дераза ва гиркишлар, деворлар уртасида эса хоналар ўрни борлиги ҳақида ҳам ёзади.

У бу деворлар сув ости мудофаа деворлари бўлиши мумкин, деган хулосага келади ва сув остидаги бундай деворлардан 22 тасини санайди. Қалъанинг ғарбий қисмида харобалардан зўрға билиб олиш мумкин бўлган масжид сақланиб қолганини таъкидлайди. Масжид атрофида эса кўпгина қабрлар борлигини айтади. Шунингдек, Б.Н.Литвинов Эски Термиз худудидан Юнон-Бақтрия даврига мансуб ваза топиб олганлигини ёзади. У «Эски Термиз минораси ва Эски Термиздаги қудуқ», «Хўжа Абулҳаким Термизий мармар қабртоши», «Хўжа Абдулҳаким Термизий масжиди» номли бир қанча график гасвирий асарларни яратади¹⁹.

¹⁶ЦАУ Уз. ф.ТКЛА. 1896/07 гг. Дело №4. «Письма разных лиц». Лист 42.

¹⁷Протоколы ТКЛА от 29.08.1897 г. С. 16-17.

¹⁸Литвинов Б.Н. Через Бухару на Памир // Исторический вестник. 1904. Кн. 10, 11, 12.

¹⁹Парфёнов Г.В. История исследования Старого Термеза (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области). Ташкент, 1941. Дело №169. С. 64.



Б.Н. Литвиновнинг маълумотларига қўшимча равишда, ал-Ҳаким ат-Термизий мақбарасининг шаклланиши ва унинг қурилиш босқичларини аниқлаш мақсадида Эски Термиздаги мақбарада 2006 йилнинг июнь-сентябрь ойларида Термиз Археология музейи ва Термиз давлат университети олимлари томонидан кенг кўламда археологик казув ва пазорат ишлари амалга оширилди. Ушбу мақбара атрофи (4 томони 14 метр кенгликда мақбара асосига қадар) даврлар давомида ҳосил бўлган маданий қатламлардан босқичма-босқич тозаланди.

Мақбаранинг шарқий ва шимоли-шарқий томонларида тош қатламга ўйиб ишланган горсимон иншоотларни ўрганиш мақсадида 10 та горсимон бино қолдиқлари қазиб очилди. Ушбу ғорларни қазиб жараёнида IX-XI асрларга оид жуда ноб ҳосил идишлар памуналари гўпланди.

Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси ва унинг атрофида амалга оширилган археологик тадқиқотларга асосланиб, қуйидаги шундай хулосаларга келинди:

1. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси бунёд этилган жойда араблар истилоси арафасида Эски Термизнинг буддавийлик ибодатхоналаридан бири бўлган бўлиши мумкин. Мақбара атрофидаги горсимон иншоотларнинг ўз қурилиш услуби ва меъморий тузилишига кўра милодий II-IV асрларга оид Қоратепа буддавийлик ибодатхоналари мажмуидаги горсимон иншоотларни айнан такрорлаши, аксарият горсимон иншоотларда милодий IV-VIII асрларга оид ашёларнинг кўплаб қайд этилиши, 629 йилда Термизда бўлган хитсийлик сайёҳ Сюань Цзань маълумотлари, илк ислом даври тарихчилари (Ат-Табарий) ва ал-Ҳаким ат-Термизий асарларининг таҳлили шундай хулосага келишга имкон беради.

2. Бу горсимон иншоотлардан ал-Ҳаким ат-Термизий (800-900 йиллар оралиғи) ва унинг тарафдорлари ўз фаолиятлари давомида мунтазам фойдаланганлар. Маълумки, ал-Ҳаким ат-Термизий сўфийлик тарикатининг илк намояндаларидан бири ва ҳакимия тарикатининг асосчисидир. Тасаввуф таълимотининг илк шаклланишида буддавийлик муҳим ўрин тутган. Мақбара атрофидаги горсимон иншоотлар эса сўфийларнинг буддавийлик иншоотларидан фойдаланганликлари ҳақида далолат беради. Бу кашфиёт Ўрта Осиё археологиясида илк бор айни шу горсимон иншоотларни ўрганиш жараёнида юзага келди.

3. Археологик тадқиқотлар туфайли ал-Ҳаким ат-Термизий макбарасининг ҳар бир тарихий даврга хос меъморий тузилишини ойдинлаштирувчи маълумотлар ҳам тўпланди. Биринчидан, макбарадаги дастлабки бино ҳам ғиштдан қурилган бўлиб, у X аср бошларига оид Иккинчидан, археологик тадқиқот натижаларига кўра макбаранинг 2-қурилиш даври X аср ўрталарига, 3-қурилиш даври XI аср охири ва 4-қурилиш даври Амир Темур ҳукмронлиги даврига, 5-қурилиш даври Халил Султон ҳукмронлигининг илк босқичи (1405-1406 йиллар), 6-қурилиш даври XVI асрга ва, ниҳоят, 7-қурилиш даври XVII-XVIII асрларга тўғри келади. Айниқса, 6-қурилиш даврида макбаранинг шимолий тарафида алоҳида бир гумбазли иншоот барпо этилганлиги ва XVII-XVIII асрларда макбаранинг шимолий ва ғарбий тарафларида қабристон юзага келганлигининг исбот этилиши муҳимдир. Макбара атрофида олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида Археология музейи фондига 448 дона сопол буюмлар топширилди.

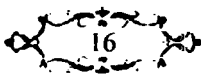
1898 йилнинг ёзида А.А.Добринский бошчилигидаги Москва антропология ва этнография жамияти аъзолари Дарвоз илмий экспедициясидан қайтатуриб Термизга келадилар. Экспедиция аъзоларидан А.А.Семёнов Султон Саодат макбараси билан ганишади ва, энг муҳими, макбаранинг марказий портали (пештоки)даги ёзувларни ўқийди. Жумладан, аркнинг ўнг томонида: «Султон Санд ал-Мухаммад» ва арк устидаги «Асад ибн Абу Ҳасан Мухаммад» ва чап томондаги «Рабиъ ал-Қосим Али ибн ал-Мухаммад ибн Ҳасап» сўзларини ўқийди.

А.А.Семёнов тахминига кўра, ушбу ёзув макбарани қурдирган ҳукмдор шажараси бўлиши мумкин²⁰. Шунингдек, макбара ичидаги сирланган яшил рангли ғиштдан терилган қабртошга тўхталиб, унинг атрофидаги ганч усулида сирланган куфий ёзуви ҳақида маълумот келтиради. Аммо қабртошнинг кўпгина жойлари лой билан жуда беўхшов килиб шуваб ташланганлигини гаъқидлайди²¹.

А.А.Семёновнинг маълумотларидан шундай хулосага келиш мумкинки, Султон Саодат макбараси марказий порталининг жануб томонида жойлашган макбара ичидаги Ҳасан ал-Амир қабри XIX аср охирига қадар нақшинкор сирланган яшил рангда бўлиб, куфий услубда

²⁰Семёнов А. А. По границам Бухары и Афганистана (Путевые очерки 1898 года) // Исторический вестник. 1902. №4. С.117.

²¹Ўша асар. 121-бет.



ёзуви ҳам бўлган. Аммо ушбу маълумот бошқа манбаларда учрамайди. Афсуски, ҳозирги кунга келиб ушбу қабр устидаги накшинкор ёзувлар бутунлай ўчиб кетган.

1898 йилда Термизда бир неча йил яшаган ҳарбий муҳандис Б.Н.Кастальский «Термиз ва унинг атрофидаги ерлар ҳақида қисқача маълумот» номли китобида Эски Термиз қалъаси, ал-Ҳаким ат-Термизий, Султон Саодат мақбаралари, Кишмишхона (Қирққиз) қалъаси ҳақида қизиқ маълумотлар беради. Масалан, жануби-шарқдан оқиб келувчи Сурхон билан жануби-ғарбга қараб оқувчи Амударё оралигида учбурчак шаклида жойлашган Эски Термиз ҳудудининг эни 12 км ни, узунлиги 16 км.ни, умумий майдони эса 100 кв.км.ни ташкил этади ёки 10000 га (десятина)дан иборат. Балки Б.Н.Кастальский юкоридаги маълумотни тахминий келтиргандир. Чунки Эски Термизнинг умумий майдони 500 га.дан иборат эканлиги археолог-олимлар томонидан аниқланган.

Б.Н.Кастальскийнинг яна бир муҳим маълумоти ал-Ҳаким ат-Термизий ва Султон Саодат мақбарасидаги масжидларга тааллуқли. Унинг эътирофича, маҳаллий аҳоли ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси ёнидаги масжидга деярли бормаи қўйган. Аҳоли, асосан, Султон Саодат мақбараси ёнидаги масжидга борган. Масжиднинг шайхи ва имоми Хўжа Саид Азиз бўлиб, у масжидда оила аъзолари билан бирга яшаган. Ривоятларга кўра, Хўжа Саид Азиз Ҳасан ал-Амирнинг авлодларидан бири Биби Максумага уйланган бўлиб, Солиобод (Саловат)даги ерлар Бухоро амири томонидан унга тортиқ қилинган.

Ҳозирги кунда Археология музейи илмий ходимлари томонидан Хўжа Саид Азиз шахсини аниқлаш юзасидан Салавот кишлоғида яшовчи саййидлар авлодлари ўртасида сўров-суриштирув ишлари олиб борилмоқда.

Б.Н.Кастальский Эски Термиз харобалари орасидан ўтувчи суғориш тизими ҳақида маълумот берар экан, Саловатга кириб келувчи ариқ кишлокнинг бошида 2 та тармоққа бўлинади: биринчи тармоқ Султон Саодат, Афғонмозор ва Қирққиз томонга қараб кетади, иккинчи тармоқ эса Туркистон чегара (линейный) батальони жойлашган ҳудудга қараб оқади. Суғориладиган умумий майдон 3000 десятина ерни ташкил этади деб ёзади²².

²²Кастальский Б.Н. Краткая записка о земле и воде владений Ур.Термез и его окрестностей ЦАХУ, Уз.Ф. Полюагентства в Бухаре). Дело 196. С. 187-192.



Рус империяси ҳукуматининг кистови билан Бухоро амири 1900 йил 27 январда Амударё ва Сурхон дарёси оралигида жойлашган 10154 десятина ерни қайтариб олмаслик шарти билан русларнинг таълик қилиш актига имзо чекади. Ана шу асосда рус империя ҳукумати Б.Н.Кастальскийга 1900 йил баҳорида Термизда суғориш тизими лойиҳалаш-кидирув ишларини амалга оширишни топшириб. 200000 рубль ажратади.

Б.Н.Кастальский 2 нафар топограф, 2 нафар казак, 1 нафар танобчи ҳамкорлигида 200 сажин майдонни дюйм ҳисобида кичрайтириб, масштаб планини чизади ва 1900 йилнинг октябрида амалга оширилган ишлар юзасидан изоҳли билдириш хати тайёрлайди.

Б.Н.Кастальскийнинг Термизни суғориш режаси лойиҳасига тарихий обидалар жойлашган Эски Термиз ҳудуди ҳам киритилган эди. Б.Н.Кастальскийнинг режа-лойиҳасида қуйидаги тарихий обидалар кўрсатилган эди: 1. Чингизтепа. 2. Абдулло Термизий (ал-Ҳаким ат-Термизий) макбараси. 3. Минора харобаси (Шеробод йўлидаги 1032 йилда қурилган минора). 4. Хўжа Варрух харобаси (ҳозирги кунда йўқолиб кетган). 5. Минора харобаси (Зурмала). 6. Қирққиз харобаси. 7. Афғонмозор харобаси (1904 йилда бузилиб кетган). 8. Кокилдорота харобаси. 10. Баландота тепалиги. 11. Султон Саодат макбараси. 12. Таллитоғора харобаси. 13. Бурхи Сармаз харобаси. 14. Рупенота харобаси. 15. Ноғорахона харобаси. 16. Кишмишхона харобаси.

XX аср бошларида Б.Н.Кастальский томонидан рўйхатга киритилган тарихий обидалардан Термиз минораси, Афғонмозор, Жомард қассоб, Баландота, Ноғорахона, Кишмишхона сингари ёдгорликлар рус империяси мустамлакачилиги ва собиқ шўролар ҳукумати даврида бутунлай бузилиб, йўқолиб кетди.

1902 йил май ойида Термиз тумани ҳудудида ер ишлари билан боғлиқ ирригация-қурилиш ишлари бошлаб юборилиши муносабати билан Туркистон археология тўғараги номидан Туркистон ҳарбий округининг муҳандислар бўлими бошлиғи И.Т.Пославский номига археологик ёдгорликларни ҳисобга олган ҳолда Эски Термиз ҳудуди жойлашган планнинг нусхасини юбориш тўғрисида хат жунатилади.

Ҳақиқатан ҳам ҳарбий округнинг топографик бўлими Туркистон археология тўғарагига Эски Термизнинг 1897 йилда туширилган план масштабини ва унда Амударё бўйида жойлашган тарихий обидалар,



шу жумладан. Ногорахона ва Кишмишхона ёдгорликларининг урни белгиланган харитани юборади. Аммо ушбу ёдгорликлар йўқ бўлиб кетганлигини ҳозир яхши биламиз. Демак, ушбу ёдгорликлар жойлашган жойни Туркистон археология тўғараги архивидан излаб топиш талаб этилади.

Ёки Афғонмозор тарихий обидасининг тақдирини олиб кўрайлик. Б.Н.Кастальский маълумотларига кўра, 1903-1904 йилларда рус ҳуқуматининг қарори билан Термиз шаҳрида ҳарбий қалъа қурилиши жадал суръатлар билан олиб борилади ва 1904 йилда Ўрта Осиёда ягона бўлган 3 қаватли Афғонмозор масжиди ғиштлари бўлақларга бўлиниб, мустамлакачиларнинг кўрсатмаси билан ҳарбий қалъа қурилишига олиб кетилади. Биз ҳозир Афғонмозор масжидини фақат Б.Н.Кастальский туширган фотосуратлар орқалигина биламиз.

Россия география жамияти ва ботаника боғининг кўмагида 1906 йилда табиатшунос Р.Ю.Рожевиц Бухорога, 1906 йил 16 мартда эса Шерободдан Термизга келади. Р.Ю.Рожевицнинг Термиз билан боғлиқ маълумотларидан диққатга сазовор жойи Термиз шаҳри аҳолисининг 1906 йилгача Амударёдан келтирилган сувдан ва шаҳардаги қудук сувларидан истеъмол қилганлиги ҳақидаги қайдлардир. 1905 йилнинг кузида узунлиги 18 вёрст (1 вёрст - 1,06 км) келадиган арик Сурхондан қазиб келтирилгач, ариқчаларга бўлиниб, Термиз шаҳри аҳолиси ичимлик суви билан таъминланган.

Р.Ю.Рожевицнинг Султон Саодат мажмуига берган таърифи ҳам жуда қизиқарли. Жумладан, у харобалар ичида «...энг кўрками ва энг чиройлиси Султон Саодатдир. У иккига бўлинган бўлиб, биринчи қисм мақбараларда қабрлар жойлашган бўлса, иккинчи қисмда мулалар яшаган бўлса керак», деб фикр юритади. Шунингдек, «... барча бинолар нақшинкор қилиб ғиштлардан терилган гумбазлар остида турибди. Гумбаз ғиштлари, асосан, бир қатор қилиб терилган ва фақат биноларнинг бир-бирига бириктирилган жойларигина икки қатор қилиб терилган. Обидаларнинг ташқи томони рангли кошинкор бўлиб, унда юлдузлар ва маржонсимон гуллар тасвирланган. Рангли кошинларнинг ҳажми 1 см.дан 0,5 аршин (1 аршин – 0,71 м) гачани ташкил этади. Нақшинкор кошинлар кўк, мовий, оқ ва тилла



рангли қилиб ишланган. Қабрлар қуйилган биноларнинг ички хоналари сувоқ қилинмаган.

Мажмуанинг иккинчи қисми обидаларининг ички хоналари сувоқ қилинган бўлиб, баъзилари ок ва кўнғир рангларга бўялган, хона деразалари, асосан, гиштдан ва кошинлардан терилиб ясалган», деб ёзади.

Шунингдек, Р.Ю.Рожевиц Қирққиз қалъаси ҳақида ҳам қисқача маълумот бериб ўтади. У «...кўплаб пишган гиштдан барпо этилган харобалар ичида хом гишт ва пахсадан қурилган тарихий обидалар ҳам бор. Жумладан, ана шундай обидалардан бири Қирққиз қалъаси бўлиб, ўтмишда маҳаллий аҳоли ўртасида бу обида қандайдир ибодатхона бўлган деган ривоятлар юради. Бу тўртбурчак шаклидаги жуда катта бино бўлиб, тўрт томонида тўртта минора турибди. Бино ичида эса кўплаб ярим ертўла йўлақлар мавжуд. Иссик иқлим туфайли бино пишган гиштдан қурилган биноларга нисбатан ҳали жуда мустаҳкам турибди»²³, деган маълумотларни беради.

Р.Ю.Рожевиц берган маълумотлар аниқлигини текшириб кўриш мақсадида Термиз Археология музейи фондларида сақланаётган Султон Саодат мақбарасининг нақшинкор кошинлари ҳажми улчаб кўрилганда куйидаги хулосаларга келинди:

1. Олти бурчакли, ҳошияси кўк рангли диаметрик ва ислимий нақшлар билан безатилиб, қора-бинафша ва оч-жигарранг берилган. Кошиннинг диаметри – 25 см.

2. Квадрат шаклидаги, ҳажми 15х15 см ни ташкил этувчи бинафша фондаги кўк рангли ислимий нақшли безаклар.

3. Кўш этик шаклидаги майолика плитка бинафша ва қора фонда оқ рангдаги ислимий нақш берилган. Ҳажми 16х18 см.ни ташкил этади.

4. Трапеция шаклидаги бир хил ранг фонда (кўк ва бинафша) тайёрланган плиткалар ҳажми 5,5х19,5 см.ни ташкил этади.

Энг қизиғи шундаки, Р.Ю.Рожевиц таъкидлаганидек, Султон Саодат мақбарасининг ташқи деворларидаги рангли кошинларнинг энг йириги ҳажми 0,5 аршин ёки 0,35 см бўлиб чиқди. Ушбу кошин айлана учбурчакли майолика плиткаларидан иборат бўлиб, ҳошиянинг эни 3 см.ни ташкил этади. Улар бинафша ҳамда оч-ҳаво ранг тусда ишланган.

²³Рожевиц Р.Ю. Поездка в Южную и Среднюю Бухару в 1906 году. Спб., 1908.

Р.Ю.Рожевиц маълумотларидан қилинган иккинчи хулоса шуки, 1906 йилдаги ҳолатига кўра Қирққиз қалъаси биноси жуда яхши кўринишда бўлган. Р.Ю.Рожевиц қалъанинг устки томи ҳақида афсуски ҳеч нарса демаган.

Термиз горнизонида узоқ йиллар ҳарбий муҳандис бўлиб хизмат қилган А.Г.Ананьев 1910 йилда Сурхон воҳасини ўзлаштириш ва унинг асосида қутиладиган натижалар ҳақида ёзма равишда мурожаат этганидан сўнг унинг хати Бухоро амирлигидаги рус империяси ҳукуматининг сиёсий агенти А.А.Извольский томонидан кўллаб-қувватланади. Натижада рус империяси маъмурлари томонидан Бухоро амирлиги А.Г.Ананьевнинг концессия ғоясини сингдира бошлади²⁴.

А.Г.Ананьев ўз режаларини гезрок амалга ошириш мақсадида 1911 йилда «Шеробод воҳасининг Сурхон сувлари билан сугорилиши» деб номланган китобини нашр этади. Китобда Сурхон воҳасининг географик жиҳатдан жойлашуви, маъмурий тузилиши ҳақида қисқача маълумот берилган. Жумладан, XX аср бошида Сурхон воҳасида Россия империясига қарашли Термиз шаҳри, Бухоро амирлигининг Шеробод беклигига қарашли 7 амлоқдорлик (уезд) бўлиб, уларнинг таркибига 4000 уйдан иборат 61 қишлоқ кириб, 14000 десятина ерга деҳқончилик қилиши кўрсатилган.

А.Г.Ананьев воҳани 215-горизонт бўйича Шеробод воҳаси деб атайти ва жанубий қисмга ажратади.

Воҳанинг шимолий қисмига яхши сугориладиган майдонларни киритиб, унинг таркибида 31 та қишлоқ (Шеробод, Арабқишлоқ, Хўжақия, Навбоғ, Қишлоқбозор, Таллашқон, Хўжанса сохта, Гилямбоб, Истара ва бошқалар)да 6000 десятина ерга ишлов берувчи 2300 та уй борлигини кўрсатади.

Воҳанинг жанубий қисмида эса ариқдан сув ичувчи 9 та унча катта бўлмаган қишлоқлар (Таллимарон, Таскент, Хайрабад, Навшаҳар, Ангор, Обидобод, Кайроан, Бешкўтоғ, Шутурвор) жойлашган бўлиб, 550 та хонадон 3000 десятина ерда деҳқончилик қилишини ёзади.

Воҳанинг Амударё ўзани этакларида эса 640 та хонадон жойлашган 12 та қишлоқда 750 десятина ер, Сурхон дарёсининг қуйи ўзанида

²⁴Концессия – ер, қон, қорхона ва шу қабилардан фойдаланиш ҳақида давлат билан айрим шахслар ёки фирма ўртасидаги шартнома.

эса 600 хонадондан иборат 8 та кишлок жойлашган бўлиб, улар 3 десятина ерга ишлов берганлиги ва, ниҳоят, Амударё бўйидаги Пагта-кесар кишлогиди 3 та кишлок аҳолиси 1500 десятина ерни сугориб, деҳқончилик билан шуғулланганлигини ёзади.

Шу тариқа келтирилган маълумотларга кўра, XX аср бошларида воҳанинг жами 200000 десятина (гектар) ернинг 25000 десятинаси сугориладиган тизим таркибига кирган. 3000 десятинада тўқайзор. 84000 десятина ер баландлик ва кумлардан иборат бўлиб, фақат колган 88000 десятина ерда Сурхон дарёси сувидан фойдаланиб деҳқончилик қилиш мумкин бўлган²⁵.

У ўзининг китобида жаннатмакон Сурхон воҳаси ерининг мўъжизаларидан гоят таъсирланиб, шундай ёзади: «...сугориш тизимига асосланган иссиқ иқлим, эрта баҳор ва кузнинг кеч тушиши бу ерда шафтоли, ўрик, узум, полиз экинлари, бугдой, арпа, шоли ва бундан ташқари ўрмон дарахтларидан қайрағоч, айлантус, тут, терак, акация, ёнғоқ кабиларни Термиз атрофи ерларида кенг маданийлаштириш учун имконият яратади.

Аммо энг муҳими бундай антиқа иқлимда, энг аввало, Америка пахтасини маданийлаштириш керак. Чунки пахта ўстиришининг кейинги беш йиллик тажрибаси натижасида айнан шу нав Сурхон воҳаси иқлимига мос эканлиги исботланди»²⁶, деб ёзади.

А.Г.Ананьевнинг китоби, аввало, рус империяси ҳукуматининг босқинчилик манфаатларини кўзлаб ёзилган бўлса-да, иккинчидан, унда Эски Термиздаги кўплаб тарихий обидалар ҳақида маълумот берилиши рус олимлари томонидан Термиз тарихига бўлган қизиқишни кучайтиради.

Жумладан, 1911 йилда «Рус археология жамияти шарқий бўлими ахборотлари»да А.Станнинг «Сюань Цзань саёхати ва археологик тадқиқотлар натижалари» номли илмий мақоласида Сюань Цзаннинг Эски Термиз ҳақида қолдирган мақолаларидан Термизда кўплаб буддавийлик обидаларини кашф этиш мумкин, деган хулосага келинади²⁷.

²⁵Ананьев А.Г. Орошение Шерабадской долины водами реки Сурхана. Ташкент, 1911. С.9.

²⁶Ўша асар, 26-бет.

²⁷Известия комитета по изучению Средней и Восточной Азии. Серия 2. №1. Спб., 1911. С. 60.



1911 йилнинг 13 майида Ўрта ва Шарқий Осиёни ўрганиш рус қўмитасининг йиғилишида В.В.Бартольд ва И.С.Ориенбургларнинг таклифи билан Термизга илмий сафар уюштириш мақсадида 350 сўм пул ажратиш тўғрисида қарор қабул қилинади.

Жамият қарорига кўра Термизга илмий сафарга жўнатиладиган киши ҳам мухандис, ҳам тарихчи, ҳам тилшуносликдан яхши хабардор бўлиб, қуйидаги ишларни бажариши керак эди:

1 Бевосита жой билан танишиш. Мусулмон даврига қадар бўлган тарихий обидаларни аниқлаб, маълумотлар тўплаш.

2 Ушбу обидаларни расмга тушириш. Жойлашув планларини чиқиш ва зарур маълумотларни тайёрлаш.

3 Буддавийлик даври тарихий обидаларида археологик қазувлар утказишнинг мақсадга мувофиқлиги ва у билан боғлиқ сарф-харажатларнинг тахминий қийматини аниқлаш.

Юқоридаги илмий мақсадларни амалга ошириш учун А.А.Захаров Термизга хизмат сафарига жўнатилади. А.А.Захаров 1911 йилнинг июль ойида Термизга етиб келса-да, В.В.Бартольднинг маълумотига кўра, у қўйилган вазифаларнинг урдасидан чиқа олмайди ва сафари натижасиз тугайди²⁸. Бунинг сабаблари номаълум.

А.А.Захаровнинг Термизга қилган сафари самарасиз яқунланган бўлса-да, 1911 йилнинг октябрида «Туркестанские ведомости» журналинда «Эски Термиз қазилмалари» номли илмий мақола чоп этилиб, унда 1912 йилдан рус археологик қазув ишлари бошланиши эълон қилинади ва мақола сўнгида Термизнинг қисқача тарихи илова қилинади²⁹.

Аммо 1912 йилда ушбу вазифа Термизда нечоғлиқ даражада амалга оширилганлиги тўғрисида маълумотга эга эмасмиз.

Балки Туркистон археология ихлосмандлари тўғарагининг архивидан ушбу масалада маълумотлар олиш мумкин деген деб ўйлаган эдик. Аммо академик Э.В.Ртвеладзе берган маълумотга қараганда, номаълум сабабларга кўра, Эски Термиз тарихини ўрганиш мақсадида ҳеч қандай археологик гуруҳ Термизга келмаган. Аммо 1911 йилда Эски Термиз ҳудудига инглиз саёҳатчиси Деллари ташриф буюриб, жуда

²⁸Уша жойда.

²⁹Туркестанские ведомости. 1911. №232. С.4.



кагта микдорда юнон тангаларини олиб кетганлиги тарихий манбаларда қайд этилган³⁰. Тангалар Лондон нумизматика музейи каталоги-га киритилиб, жуда юқори баҳоланган.

Муҳандис А.Г.Ананьевнинг таклифи билан 1912 йилда Эски Термизга рус тупрокшунос олими С.С.Неуструев ташриф буюради ва Шеробод воҳаси тупроғи таркибини ўрланади.

С.С.Неуструевнинг илмий хулосасига кўра, агар XX асрнинг бошларига келиб (1912 йил) Шеробод деҳқончилик воҳасининг тўртдан бир қисми суғориладиган ерлар бўлиб ҳисобланган бўлса, демак, XVII асрга қадар Термиз, Ангор ва Жаркўрғон деҳқончилик ҳудудлари ўта ривожланган бўлиб, Эски Туркистоннинг энг яхши тарихий обидалари ҳам айнан шу ерда жойлашган³¹.

Рус манбашуноси И.В.Масальский ўзининг 1913 йил Санкт-Петербургда нашр этилган Туркистон тарихига бағишланган асарларининг XIX том III бўлим XI бобида Термизни ўлкадаги энг ажойиб аҳоли манзилларидан бири, дея таърифлайди. Шунингдек, И.В.Масальский Термиз араблар босқинига қадар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Орол пайғамбарга дарёнинг иккала қирғогидан «сузувчи кўприк келиб туташган эди» деган маълумотни келтиради³².

1914 йилда муҳандис-тадбиркор А.Г.Ананьев фотосуратларга бой «Шеробод воҳаси» номли рисоласининг қайта ишланган иккинчи нашрини чоп эттиради. Иккинчи нашрда тарихий маълумотлар бўлимидаги қисман ўзгартиришларни ва Шеробод воҳасидаги тарихий обидаларнинг ноёб фотосуратларини келтирган³³.

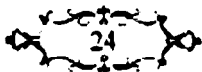
Биз келтирмоқчи бўлган тарихий манбаларга шу ерда нукта қўйиш мумкин эди. Аммо 1914 йилда нашрдан чиққан академик В.В.Бартольднинг «Туркистоннинг суғорилиш тарихи» китоби ўлкамиз ва Термиз тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бўлиб ҳисобланади. Ушбу китобда В.В.Бартольд ўлка суғориш тизими тарихига таъриф бериш билан бирга Термиз тарихига ҳам қисқача тўхталиб ўтади. Чингизхон кўшинлари томонидан вайрон этилган Термиз Балхдан аввалроқ ўзини тиклаб олишга мушарраф бўлганлигини ва 1407

³⁰Туркестанские ведомости. 1911. №240. С.4.

³¹Неуструев С.С. Путешествие в Южную Бухару и исследование Шерабадской долины. Спб., 1915. С.39.

³²Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том XIX. Туркестанский край / Сост. И.В.Масальский. Спб., 1913. С. 731-733.

³³Ананьев А.Г. Шерабадская долина. Спб., 1914.



йи пнинг ёзида шаҳар тикланишида Амир Темурнинг набираси Халил Султоннинг хиссаси катта бўлганлигини таъкидлайди³⁴.

Жумладан, 1407 йилда унинг буйруғи билан Термиз эски қўргони қайта қурилди ва бурчакларидаги миноралар ташки томони пишик гишт билан қопланди. Бундан олдинроқ 1389-1390 йилларда ал-Ҳаким ат-Термизий мақбарасининг шарқий томонида янги мақбара ва чилла-хона қурилган эди. Халил Султон эса икки пештоқли ҳашаматли гумбаздан иборат хонақоҳ қурдириб, ал-Ҳаким ат-Термизий қабри устига ислом дунёсида тенги йўқ мрамар сағана ўрнаттирди.

Ўзбекистон Мустақилликка эришгач, манбашунослик фанида Термиз тарихини ўрганишнинг янги босқичи бошланди. Сурхондарёлик тарихчи олимлар, археолог, адиб ва ўлкашуносларнинг Термиз тарихига оид қўплаб асарлари нашр этилиши фикримизнинг ёрқин далилидир.

Турли мамлакатлар билан ҳамкорликда қўплаб археологик экспедицияларнинг ташкил этилиши Бактрия–Тоҳаристон цивилизациясида Термизнинг тутган ўрни ҳақида Халқаро конференция ва анжуманларнинг ўтказилиши Термиз тарихи манбашунослигини янги маълуотлар билан бойитди.

³⁴Бартольд В.В. История орошения Туркестана. Спб., 1914

ХУЛОСА

Марказий Осиё тарихи ва минтақа халқларининг маданий тараққиётини Термиз шаҳри тарихисиз ҳамда осори-атиқаларисиз тасаввур этиш ниҳоятда мушкул. Жаҳон тарихига муносиб ҳиссасини қўшган ва қўшиб келаётган бу қадимий шаҳар ўзининг тараққиёт босқичида кўпдан-кўп ҳаяжонли даврларни бошидан ўтказди, неча минг йиллар давомида ташки душманларнинг ҳужумларига муносиб қаршилик кўрсатиб, «Мадинат ул-рижол» (Мардлар шаҳри) унвонига эга бўлди. Балки шу сабабдан Термиз шаҳри азал-азалдан жаҳон тарихчилари ва олимларининг, улуғ алломаларнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб келгандир.

Аммо шуни тан олиб айтиш керакки, Эски Термиз тарихи XIX аср охири – XX аср бошларидан алоҳида илмий мавзу сифатида ўрганиш жараёни босқичига кирди ва ушбу йўналиш бўйича кўплаб илмий асарлар яратилди. Шаҳар тарихи ҳақида маълумотларни тўплаш ва шаҳар харобаларини археологик жиҳатдан ўрганиш ишлари олиб берилди.

Натижада XIX аср охири – XX аср бошларига келиб Термиз тарихини ёритувчи илмий манбалар ва адабиётларнинг манбашунослигини ўрганиш муаммоси ҳозирги кунга келиб тарихчиларнинг муҳим вазифаларидан бирига айланди.

Ўрганилган мавзу нисбатан қисқа даврга тааллуқли бўлиб, барча муаммоларни қамраб ололмайди. Аммо қилинган иш қуйидаги илмий хулосаларга келишимизга имкон беради.

Биринчидан, ўрганилган илмий манбалар шуни тасдиқлайдики, қадимги Термиз нафақат Марказий Осиё тарихи, балки бутунжаҳон тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга қадимий шаҳар бўлиб, инсониятнинг тарихий тараққиётига муносиб ҳисса қўшган жаҳоннинг буюк шаҳарларидан бирidir.



Иккинчидан, қадимги Термиз шаҳри чин маънода жаҳон маданияти ва цивилизацияси гараққиётига улуғ алломалар, ислом оламининг буюк олимлари, фан ва маданият, адабиёт, санъат вакиллари етказиб берган жаҳоннинг энг йирик маърифий-маданий ўчоқларидан биридир

Ушбу хулоса термизлик алломалар ва олимлар ҳаётига бағишлаб ёзилган ва чоп этилган минглаб илмий манбалар ва асарларни чуқур ўрганиш туфайли ўз-ўзидан пайдо бўладиган мустаҳкам асосга эга XIX аср охири – XX аср бошларида ушбу давр тараққиётини ўрганишга бағишлаб ёзилган асарларнинг аксарияти европалик олимлар томонидан яратилгани ва Термиз ҳақидаги маълумотларнинг Европада кенг ёйилиши ушбу хулосамизни яна бир бор тасдиқлайди. Масалан, XVIII аср охиридан бошлаб Ғарбий Европа адабиётида, жумладан, француз комусий асарларида Термиз ҳақида дастлабки илмий мақолалар ва шаҳар харитасининг чоп этилиши бунинг исботидир.

Демак, Термиз Осиё китъасидаги бой тарихга ва маданиятга эга шаҳар сифатида XVIII асрдан бошлаб Европа китъасида ўз ўрнини топа бошлади. Албатта, Ғарбий Европа адабиётида бундан олдинроқ ҳам Термиз тарихига кизиқиш бўлган бўлиши мумкин. Буни аниқлаш учун эса илмий изланишларни давом эттириш талаб этилади.

Учинчидан, Термиз шаҳри жаҳон ва Осиё халқлари тараққиёти нафақат ўзининг бетакрор тарихи ва у ҳақда яратилган асарлар билан, балки археологик жиҳатдан энг яхши ва чуқур ўрганилган ҳамда ҳозир ҳам ўрганиш талаб этиладиган минглаб жаҳон аҳамиятига эга бўлган подир топилмалари ва ашёвий буюмлари билан ҳам машҳурдир.

Қадимги Термиз қалъаси, Қоратепа, Фаёзтепа, Чингизтепа, Айритом, Зурмала, ал-Ҳаким ат-Термиз макбараси, Султон Саодат макбараси, Қирққиз қалъаси, Кокилдорота макбараси сингари обидалар ҳозирги кунда бутун жаҳонга машҳур бўлиб, улардан топилган ашёвий буюмлар Термиз Археология музейи ва мамлакатимизнинг етакчи музейлари залларини безаб турибди. Аммо шуни афсус билан гаъкидлаш керакки, она-шаҳримиз Термиз заминидан топилган ноёб буюмларнинг кўпчилиги Россия империяси босқини ва шўролар даврида марказга ташиб кетилган. Баъзи ноёб ашёлар эса антиквариатга



ўч кимсаларнинг шахсий коллекцияларидан урин олган. Бизнингча, тарихчи-манбашуносларнинг энг муҳим вазифаларидан бири – Термиз, шунингдек, воҳа ва мамлакатимиз заминидан ташқарига олиб кетилган бебаҳо бойликларимиз намуналарини сақлаиб қолган тарихий манба ва адабиётлар орқали ўрганиш ва ҳеч бўлмаганда уларнинг нусхаларини юртимизга олиб келишдан иборатдир.

Ушбу тадқиқотнинг бош мақсади ҳам аслида ана шу фикрга қаратилгандир. Ўйлаймизки, қадим шаҳарлар, жумладан, Эски Термизни ўрганиш билан боғлиқ манбашунослик йўналишининг доираси ниҳоятда кенг ва қизиқарли бўлиб, унинг ҳар бир даври алоҳида ўрганишни талаб этади.

Асосий хулосалардан бири шуки, инсоният тараққиёти ва Марказий Осиё халқлари тарихига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган Термиз тарихини ёритувчи илмий манба ва адабиётларда, айниқса, Россия империяси мустамлакачилиги ва собиқ шўролар даври адабиётида масала ҳамиша ҳам ҳолисона ўрганилмаган. Буюк алломалар билан боғлиқ маълумотлар нотўғри талкин этилган ва бузиб кўрсатилган ўринлар йўқ эмас. Мустақиллигимиз шарофати билан тарихий манбаларни ўз ҳолича ўрганиш ва ҳолисона хулосалар чиқариш имкониятининг пайдо бўлиши гўзал ва бой тарихимизни ўрганишга бағишланган тадқиқотлар юзага келишига замин яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент: Шарк, 1998.
2. Ислом Каримов. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
3. Ислом Каримов. Жайхун соҳилидаги бокий шаҳар // Маърифат. 2002 йил 3 апрель.
4. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008.
5. Азимов М. Термиз тарихи (Энг қадимги даврдан XXI аср бошларигача). Денов: Насаф, 2001.
6. Ананьев А.Г. Орошение Шерабадской долины водами реки Сурхана. Ташкент, 1911.
7. Ананьев А.Г. Шерабадская долина. Спб., 1914.
8. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент, 1982. –152 с.
9. Бартольд В.В. История орошения Туркестана. Спб., 1914.
10. Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч. 3. М., 1849.
11. Генри Юль. Очерк географии и истории верховьев Амударьи / Перев. с англ. О.А. Федченко. Спб., 1873.
12. Жалололиддин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент: Шарк, 2001.
13. Известия комитета по изучению Средней и Восточной Азии. Серия 2. Спб., 1911. №1.
14. Кастальский Б.Н. Краткая записка о земле и воде владений Ур. Термез и его окрестностей (ЦАУ Уз. ф. Полиагентства в Бухаре). Дело 196. С. 187-192 (Копия записки хранится в архиве Термезского археологического музея).
15. Литвинов Б.Н. Через Бухару на Памир // Исторический вестник. 1904. Кн. 10-12.
16. Маев Н. Е.Ф. Каль (некролог) // Туркестанские ведомости. 1891. № 39.



17. Meyendorf G. Voyage d'Orenburg a Bouckara fait en 1820 Paris, 1826.
18. Мушкетов И.В. Туркестан. Геологическое и топографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 по 1880 г. Спб., 1876.
19. Неуструев С.С. Путешествие в Южную Бухару и исследование Шерабадской долины. Спб., 1915.
20. Остроумов Н.П., Аничков И.В. Описание археологической и нумизматической коллекций, принадлежащих Ташкентскому музею и Туркестанскому археологическому кружку. Ташкент, 1900.
21. Парфёнов Г.В. История исследования Старого Термеза (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области). Ташкент, 1941.
22. Первые русские поселения в Термезе // Книга рассказов. № 464. С. 2.
23. Протоколы ТКЛА от 29.08.1897 г. С. 16-17.
24. Рожевиц Р.Ю. Поездка в Южную и Среднюю Бухару в 1906 году. Спб., 1908.
25. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том XIX. Туркестанский край / Сост. Масальский И.В. Спб., 1913.
26. Семёнов А.А. По границам Бухары и Афганистана (Путевые очерки 1898 года) // Исторический вестник. 1902. №4. С.117.
27. Туркестанские ведомости. 1911. № 232; № 240.
28. ЦАУ Уз. ф. ТКЛА. 1896/07 гг. Дело №4. «Письма разных лиц». Лист 42.
29. Чориев З., Аннаев Т., Муртазаев Б., Аннаев Ш. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.
30. Чориев З., Шайдуллаев Ш., Аннаев Т. Ўзбекистон худудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва гараққиёти. Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.
31. Энциклопедический лексикон. Т.21. Спб., 1835.
32. Яварский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 гг. (Из дневника члена посольства). Т. II. Спб., 1883.

**XIX аср охири – XX аср бошлари рус тилидаги манбаларда
қўлланилган ўлчов бирликлари**

- | | |
|----------------------|--|
| 1. 1 вёрст | – 1,06 км |
| 2. 1 сажин | – 2,134 м |
| 3. 1 ар | – 100 кв.м |
| 4. 1 аршин | – 0,71 м |
| 5. 1 вершок | – 4,4 см |
| 6. Вышина | – баландлик |
| 7. Десятина | – ботмон (1 гектарга якин ер ўлчов бирлиги) |
| 8. Дюйм | – 25,5 мм |
| 9. Фут | – 30,48 см узунлик ўлчови |
| 10. Фунт | – 1 кадок 409,5 гр оғирлик ўлчови, Англия ва Европада 453,6 гр |
| 11. Фарватер | – дарёнинг кемалар юра оладиган чуқурлик бирлиги |
| 12. Денгиз 1 мили | – 1852 м |
| 13. Географик 1 миль | – 7420 м |

*Термиз Археология музейи Иллий-методик кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.*

Ботиров И.Т.
Б88 Эски Термиз тарихии манбаларда (XIX – XX аср бошлари) / И.Т. Ботиров. ЎзР Маданият ва спорт ишлари вазирлиги; Сурхондарё вилоят маданият ва спорт ишлари бошқармаси; Термиз археология музейи. –Т.: Фан, 2010. –44 б.

УДК 94 (575.1)
ББК 63.4 (5Ў) + 63.3 (5Ў - 2 Термиз)

Мухаррир: *М. Содиқова*
Тех. муҳаррир: *Д. Жалилов*
Мусахҳих: *Б. Нурмурудова*
Саҳифаловчи: *Д. Абдуллаев*

Нашриёт лицензияси АИ №138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: з-114. Теришга берилди 07.07.2010 й. Босишга рухсат этилди 08.09.2010 й. Қоғоз бичими 60x84^{1/16}. Офсет босма. Офсет қоғози. Times гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт т. 3,0. Шартли-босма т. 2,75. Тиражи 500. Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти. 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

Нашр ЎзР ФА “Фан” нашриёти компьютер бўлимида тайёрланган оригинал-макетга тўла мувофиқ равишда “Muhammad nashriyoti” МЧЖ матбаа бўлимида амалга оширилди. 126-буюртма. 100068, Тошкент, Элбек кўчаси, 8-уй.